

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYA QƏDƏRKİ DÖVRDƏ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİ

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. 1906-cı il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, "Nicat" Cəmiyyətində bir yerə yığılaraq rus-azərbaycan məktəblərindəki vəziyyəti müzakirə edirlər. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçiriləcək müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır. Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bu tədris proqramlarına uyğun dərslərin hazırlanması, tədrisdə «lal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultayın bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir. İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir "əlifba" kitabının layihəsini hazırlamışdılar. Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu "əlifba"-nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bil-məsək də, Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qalıb dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını (M. Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qiraət» dərslisi nəzərdə tutulur-İ. İxaxanlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir». (1. s 39).

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən "ikinci il" (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitaba qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötürülmədi. Faktik olaraq bu kitaba və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərslərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur "Tərcüman" qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir iş çevrilmişdi. "Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolğanın əlləri quruyarmış" (ifadə Fərhad Ağazadəninindir). (2. s 97).

Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini görəndə hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxilə edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlik Aslanovun məruzəsi dinlənir və nəticə olaraq 427 sayılı xüsusi qərar qəbul edilir. Qərarla Xudadat bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərlə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» və «Dilimizin türkləşməsinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Beləliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır. "Abdulla bəyin əsəri olan "Son Türk əlifbası" həm ərəb, həm də latın hərflərilə çap edilib ortalığa çıxmışdansa da, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı". 3. s.53

Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi hazırlamışdı. Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu fakta söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik. Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir. 1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur. O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəllimlər

¹⁰⁵ Bakı Dövlət Universiteti. Shelale.aliyeva.1969@mail.ru

tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı.

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi (AYTÖK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemimizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov. Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarışıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səməd Ağamalıoğlu olduğu göstərilir, arxiv materialları bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Komitənin 1922-ci ildə müxtəlif təşkilatlarla çoxsaylı yazışma sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun özünün imzası ilə aparılmış yazışmalardan tam aydın olur ki, 1922-ci ilin noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədri Fərhad Ağazadə olmuş, Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri və siyasi sədri olmuşdur.

AYTÖK-nin 14 iyul 1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və Azərbaycandan kənarında komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir və çox keçmir ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır. 1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkiddə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zakatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarında Türkiyəstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılda. Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi. Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdi (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd Şaxtaxtlının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdü. Göründüyü kimi keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, «latınçılar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilmişdilər.

Ümumiyyətlə, latınlaşma uğrunda müburizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan, bu prosesin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlı, Həmid bəy Şaxtaxtlı, Abdulla Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur. Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabərhuquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu». Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F. Ağazadə işlətməmişdir. Fərhad Ağazadənin AYTÖK-dəki fəaliyyəti o qədər genişşəhatəli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmək üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla verilməsini ən doğru yol hesab edirik. Beləliklə: AYTÖK-nun 13 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səməd Ağamalıoğlunun təklifi ilə, «komitənin işlərinin tez və səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad Ağazadə idarənin sədri seçilir və 27 iyul tarixdə ona bu vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Yeni Türk Əlifba Komitəsinin apardığı işlər nəticəsində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə yeni əlifba məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu. Belə bir dövrdə, təbii ki, Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının bu məsələyə münasibəti və bu prosesin həmin xalqlar arasında yayılması diqqətdən kənar qala bilməzdi. «Məhz bu məsələdə real mənzərəni öyrənmək üçün 1924-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı və bu heyət Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər edərək, orada yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirildilər». (4.s.67)

Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi - İ.İsaxanlı) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə (ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ilə - İ.İsaxanlı) xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyət səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdir». (5, s.71).

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı 2002. 612 səh.
2. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967. 434 səh.
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000. 621 səh.
4. Tannverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 2010. 335 səh.
5. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000. 621 s.ih.

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, Azərbaycan dili, əlifba məsələləri, ərəb qrafikası, latın qrafikası, türk xalqları.

Советская Россия, положившая конец политической независимости Азербайджанской Демократической Республики, применив новый (латинский) алфавит в Советском Азербайджане, ставила тем самым под удар и его национальную культуру. С этой точки зрения данный шаг для советских идеологов был «новшеством», нацеленным на колонизаторство. Иными словами, поспешный переход на новый латинский алфавит был рассчитан на скорое сожжение мостов между прошлым и будущим азербайджанских тюрков, и, в то же время, разрыв их духовных и политических связей с мусульманскими и тюркскими (особенно анатолийскими) народами, имеющими до недавнего времени общий алфавит. Еще в период АДР национал-демократы предлагали перейти с арабской графики на латинскую.

Ключевые слова: I Туркологический съезд, азербайджанский язык, вопросы алфавита, арабская графика, латинская графика, тюркские народы.

THE ALPHABET QUESTIONS BEFORE THE 1ST TURKOLOGICAL CONGRESS SUMMARY

The Soviet Russia which has put an end to political independence of the Azerbaijan Democratic Republic, having applied the new (Latin) alphabet in the Soviet Azerbaijan, endangered thereby and its national culture. From this view, the given step for the Soviet ideologists was the “innovation” which aimed on colonization. Differently, hasty transition to the new Latin alphabet has been on fast burning of bridges between the past and the future of the Azerbaijani Turks, and, at the same time, rupturing of their cultural and political connections with Muslim and Turkic (especially Anatolian) peoples having the common alphabet before. National democrats still in ADR period suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet.

Keywords: 1st Turkological Congress, the Azerbaijani language, alphabet questions, the Arabian way of writing, the Latin way of writing, the Turkic peoples.

RƏYÇİ: *dos.E.Vəliyeva*